

ΨΗΦΙΔΕΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗΣ ΝΟΜΙΜΟΠΟΙΗΣΗΣ ΜΕΤΑ ΤΗ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ: Η ΚΑΘΑΡΣΗ ΣΤΟ ΔΙΚΑΣΤΙΚΟ ΣΩΜΑ

**Κυριάκος Π.
Παπανικολάου**

Λέκτωρ Δημοσίου Δικαίου
Νομικής Σχολής
του Δημοκριτείου
Πανεπιστημίου Θράκης,
Δικηγόρος παρ' Αρείω Πάγω

I. Η ΔΥΣΚΟΛΗ ΟΔΟΣ ΤΗΣ ΜΕΤΑΒΑΣΗΣ ΣΤΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ Η ΙΔΙΑΖΟΥΣΑ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΚΑΘΑΡΣΗΣ ΣΤΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ

Η μετάβαση στη δημοκρατία είναι μια φωτεινή αλλά δύσκολη οδός. Το σκοτεινό παρελθόν έχει αφήσει σκιές που πρέπει να διαλυθούν και η ελπίδα αποζητάει την εκτόνωσή της σε σαφείς ρήξεις και σε προσδοκίες μιας γενναίας νέας αρχής. Η ελληνική μετάβαση του 1974-1975 χαρακτηρίζεται από τις αμφιβολίες, τις αμφισβητήσεις, τις διεκδικήσεις, τα επιτακτικά αιτήματα που ξεσπούν σε μια τέτοια οριακή φάση, και μάλιστα σκορπούν εκείνη την ώρα εντυπώσεις μοναδικότητας και αδέσμευτης πολιτικής διαμόρφωσης, δηλαδή ατόφιας επέμβασης στην ιστορία χωρίς βάρη και υποσημειώσεις. Ωστόσο, η μετάβαση εξ ορισμού συνδέεται συνάμα με το μέλλον και με το παρελθόν. Αποβλέπει στο μέλλον αλλά ξεκινά από ό,τι θέλει να αφήσει στο παρελθόν. Γι' αυτό τον λόγο, οι πρωταγωνιστές κινούνται σε μια «ρεαλιστική» δοκό ισορροπίας, που κατατείνει πρωτίστως στο σκοπούμενο της σταθεράς αποκατάστασης της δημοκρατίας.

Εξάλλου, η εξέταση υπό την έποψη της ιστορικής και της πολιτικής επιστήμης –αρήκτως συνδεδεμένων εν προκειμένω με τη συνταγματική θεωρία– περισσότερων πολιτειακών μεταβάσεων στη δημοκρατία εντός του μεταποικιακού και μεταπολεμικού κόσμου έχει επιτρέψει πλέον την εξαγωγή πορισμάτων ως προς την τυποποίηση των μεταβάσεων και των χαρακτηριστικών τους αναλόγως των συνθηκών υπό τις οποίες πραγματώνεται η πτώση αυταρχικών καθεστώτων και η εγκαθίδρυση δημοκρατικών πολιτευμάτων. Αυτή η συγκριτική μελέτη, που παρέχει σήμερα ένα επιστημονικό κεκτημένο που προφανώς τοσοούτο δεν υφίστατο κατά τη μετάβαση του 1974-1975, επιτρέπει την υπέρβαση των αισθήσεων μοναδικότητας ή, έστω, ανυποχώρητης ιδι-

αιτερότητας της ελληνικής περίπτωσης και καθιστά εφικτή σήμερα, 50 χρόνια μετά, την εξήγηση –ίσως και τη δικαιολόγηση– του τρόπου της μετάβασης.

Στα σκοτεινά χρόνια μιας δικτατορίας η άσκηση της κρατικής εξουσίας, και μάλιστα επί σειρά ετών, σημαίνει οπωσδήποτε ότι πολλοί κρατικοί αξιωματούχοι αποδέχθηκαν το καθεστώς και συνεργάστηκαν μαζί του καθιστάμενοι ούτως εκόντες (άκοντες;) βραχίονες της λειτουργίας του. Βεβαίως, η αποδοχή και η συνεργασία μπορούν να διακριθούν βάσει διαφόρων κριτηρίων, όπως είναι διαβαθμίσεις της απαξίας συγκεκριμένων πράξεων ή ιεράρχηση των αναλαμβανόμενων θέσεων ή/και έργων¹. Είναι φυσικό και δίκαιο η δημοκρατική φυγή προς τα εμπρός να απαιτεί την απαλλαγή από τα βάρη του παρελθόντος. Δεν μπορεί μια δημοκρατία να εγκαθιδρυθεί διατηρώντας βραχίονες στιγματισμένους με τη δικτατορική ανομία. Έτσι, η κάθαρση του κρατικού μηχανισμού αποτελεί κατά κανόνα αυτονόητο και πάνδημο αίτημα², και μάλιστα χαρακτηρίζεται από προτεραιότητα της εκπλήρωσής του προ της σταδιακής διαμόρφωσης και λειτουργίας των δημοκρατικών θεσμών.

Η κάθαρση, ως διαδικασία δημοκρατικού εξαγνισμού, πρέπει να απλωθεί στο σύνολο των κρατικών οργάνων. Ωστόσο, ιδίως για το δικαστικό σώμα η κάθαρση επιτελεί μια πρόσθετη λειτουργία αναγκαίας δημοκρατικής νομιμοποίησης, δηλαδή είναι απαραίτητη όχι μόνον πολιτικά αλλά και συνταγματικά για τη λειτουργία του εγκαθιδρυμένου ή αποκαθιστάμενου δημοκρατικού πολιτεύματος καθ' εαυτήν. Τα όργανα της νομοθετικής και της εκτελεστικής εξουσίας νομιμοποιούνται δημοκρατικώς μέσω της (τακτικής) αναγωγής της σύνθεσής τους στην εκλογική λαϊκή βούληση. Το εκλογικό σώμα δηλαδή, ως προβολή του κυριάρχου εν τη λειτουργία του πολιτεύματος, νομιμοποιεί εκλογικώς τους ασκούντες τις δύο των κρατικών λειτουργιών³. Η τρίτη, όμως, δηλαδή η δικαστική, νομιμοποιείται δια της τηρήσεως του Συντάγματος καθ' εαυτήν, και μάλιστα δια του ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων και της μη εφαρμογής πράξεων των ετέρων εξουσιών που παραβιάζουν το Σύνταγμα⁴. Συνεπώς, η δημοκρατική νομιμοποίηση των μελών του δικαστικού σώματος βασίζεται στον εγγυητικό του Συντάγματος χαρακτήρα των δικαιοδοτικών αρμοδιοτήτων τους. Η συστηματική και σημαίνουσα μη ανταπόκρισή τους στο εγγυητικό έργο τους θίγει, λοιπόν, την ίδια τη δημοκρατική νομιμοποίησή τους στις περιπτώσεις που οι δικαστές έχουν συνειδητώς καταστεί βραχίονες του δικτατορικού καθεστώτος, δηλαδή της παραβίασης του δημοκρατικού Συντάγματος, του οποίου πρέπει να είναι φύλακες. Για αυτό τον συνταγματικό λόγο, η κάθαρση ιδίως στο δικαστικό σώμα είναι προϋπόθεση δημοκρατικής νομιμοποίησης της ίδιας της αποκαθιστάμενης σε μια δημοκρατία δικαστικής εξουσίας⁵.

¹ Βλ. Μ. Πικραμένο, *Η δικαστική ανεξαρτησία στη δίνη των πολιτικών κρίσεων. Από τον εθνικό δικασμό στη δικτατορία*, 21.4.1967, 2002, σελ. 224, όπου επισημαίνεται ότι τέτοιες διαβαθμίσεις δεν είναι σημαίνουσες ειδικώς ως προς τη συνεργασία (ανωτάτων) δικαστών με το δικτατορικό καθεστώς, διότι τοιαύτα παραπτώματα «δεν μπορούν να εξομοιωθούν με τα συνήθη».

² Βλ. Ι. Balampanidis/M. I. Rezola, "From dictatorship to democracy: the institutional transitions. Transitions from above?", *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 53-1, 2023, §18.

³ Βλ. Κ. Παπανικολάου, «Άρθρο 26», σε: Σπ. Βλαχόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Γ. Τασόπουλος, *Σύνταγμα. Ερμηνεία κατ' άρθρο*, πλ. έκδ., 2023, ιδίως §§4, 34.

⁴ Βλ. Κ. Παπανικολάου, «Μια δημοκρατική θεμελίωση του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων», σε: *Το Σύνταγμα εν εξελίξει (Τμητικός Τόμος για τον Αντώνη Μανιτάκη)*, 2019, passim.

⁵ Είναι διαφορετικής τάξης το ζήτημα της δημοκρατικής νομιμοποίησης της λεγόμενης «μεταβατικής δικαιοσύνης», περί της οποίας κατά την ελληνική μεταπολίτευση βλ. Αγγ. Συρίγο/Ευ. Χατζηβασιλείου, *Μεταπολίτευση, 1974-1975*.

II. ΤΑ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΤΙΚΑ ΜΕΤΡΑ ΚΑΘΑΡΣΗΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΣΤΙΚΟΥ ΣΩΜΑΤΟΣ

Κατά τη μεταπολιτευτική περίοδο, δηλαδή προ της ενάρξεως ισχύος του Συντάγματος του 1975, ελήφθησαν πρωτογενή μέτρα καθάρσεως στο δικαστικό σώμα προς δύο κατευθύνσεις: *πρώτον*, αναίρεση ευνοιών και επιβολή πειθαρχικών μέτρων σε δικαστές που είχαν εμπλακεί ενεργώς στη δικτατορική εξουσία (*stricto sensu* κάθαρση), και *δεύτερον*, αποκατάσταση δικαστών πληγέντων από το δικτατορικό καθεστώς. Αμέσως κατωτέρω θα εκτεθούν τα βασικά μέτρα προς εκατέρω των εν λόγω κατευθύνσεων (υπό II.1 και 2) και, εν συνεχεία, θα επιχειρηθεί μια αξιολόγησή τους (υπό III).

1. ΜΕΤΡΑ ΚΑΘΑΡΣΗΣ ΕΝ ΣΤΕΝΗ ΕΝΝΟΙΑ

Η συντακτική πράξη της 4ης Σεπτεμβρίου 1974 έχει τίτλο: «Περί αποκαταστάσεως της τάξεως και της ευρυθμίας εν τη Δικαιοσύνη»⁶ (εφεξής: «Σ.Π.»). Ως προς τα ανώτατα δικαστήρια το άρθρο 3 της Σ.Π. ορίζει ότι ανακαλούνται αυτοδικαίως⁷ οι προαγωγές των υπηρετούντων (ή των ήδη εξελθόντων υπηρετησάντων) στους βαθμούς του Προέδρου και Αντιπροέδρου του Συμβουλίου της Επικρατείας και του Αρείου Πάγου, καθώς και του Εισαγγελέως του Αρείου Πάγου. Οι περί ων ο λόγος υπηρετήσαντες στους εν λόγω βαθμούς και θέσεις κατά την επταετία επανέρχονται, επίσης αυτοδικαίως, στους κλάδους και τους βαθμούς που κατείχαν προ της 21ης Απριλίου 1967 (άρθρο 3 παρ. 2 Σ.Π.). Η ανάκληση των προαγωγών συναρτάται ρητώς, κατά τη Σ.Π., προς τις ειδικές συνθήκες υπό τις οποίες ετελέσθησαν οι προαγωγές (άρθρο 3 παρ. 1 Σ.Π.). Θεωρείται δεδομένο από τον νομοθέτη της συντακτικής πράξης ότι οι εν λόγω συνθήκες δικαιολογούν την ανάκληση των προαγωγών, ενώ τίθεται ως ερευνητέο το εάν δικαιολογούν και την πειθαρχική καταδίκη των απομακρυνομένων από τις εν λόγω θέσεις⁸. Για αυτό τον λόγο, στο άρθρο 6 Σ.Π. προβλέπεται μεν η υποχρεωτική παραπομπή τους στο αρμόδιο πειθαρχικό συμβούλιο, αλλά αυτή η παραπομπή τους έχει ως αντικείμενο ακριβώς την «κρίσιν των συνθηκών, υπ' ας εγένετο η προαγωγή των εις τους περί ων [...] βαθμούς και θέσεις», δηλαδή οι εν λόγω συνθήκες δικαιολογούν κατ' αρχήν την αυτοδικαία ανάκληση αλλά είναι περαιτέρω ερευνητέες ως προς την επιπλέον επιβολή πειθαρχικών ποινών. Η πειθαρχική εξέταση ετελείτο κατόπιν παραπομπής στο Ανώτατο Πειθαρχικό Συμβούλιο από τον Υπουργό Δικαιοσύνης εντός τρίμηνης προθεσμίας από της ενάρξεως ισχύος της Σ.Π. (άρθρο 6 παρ. 2 Σ.Π.) και η κατάφαση της ευθύνης συνεπήγετο, ως μόνη ποινή προβλεπόμενη στο άρθρο 6 παρ. 3 Σ.Π., την οριστική παύση του ευθυνομένου. Η αυστηρότητα της διάταξης αμβλύθηκε με τη νεώτερη Συντακτική Πράξη της 24ης Σεπτεμβρίου 1974⁹, στο άρθρο 3 παρ. 2 της οποίας προβλέφθηκε ότι το Ανώτατο Πειθαρχικό Συμβούλιο εδύνατο να επιβάλει «πλην της

50 ερωτήματα και απαντήσεις, 2024, σελ. 275 επ.

⁶ ΦΕΚ 238/5.9.1974, τεύχος πρώτον.

⁷ Πρβλ. άρθρο 6 παρ. 1 Σ.Π., όπου γίνεται λόγος για, κατά την παρ. 1 του άρθρου 3, «ακύρωση» των εν λόγω προαγωγών.

⁸ Πρβλ. ανωτέρω, υποσημ. 1.

⁹ «Περί συμπληρώσεως και τροποποιήσεως συνταγματικών διατάξεων ως και διατάξεων των μέχρι τούδε εκδοθεισών Συντακτικών Πράξεων» (ΦΕΚ 262/24.9.1974, τεύχος πρώτον).

οριστικής παύσεως και πάσαν ετέραν ποινήν προβλεπομένην υπό των κειμένων διατάξεων». Επίσης, από τις τότε επικείμενες νέες κρίσεις για τις θέσεις των Προέδρων και των Αντιπροέδρων του Συμβουλίου της Επικρατείας και του Αρείου Πάγου, καθώς και του Εισαγγελέα του Αρείου Πάγου εξαιρέθηκαν ρητώς οι δικαστές των οποίων, κατά τα ανωτέρω, ανακαλούντο αυτοδικαίως οι προαγωγές (άρθρο 5 παρ. 1 Σ.Π.).

Ως προς τους λοιπούς, πλην των υπηρετούντων στις ειρημένες ανώτατες θέσεις, δικαστές προβλεπόταν στο άρθρο 10 παρ. 1 της Σ.Π. η δυνατότητα άσκησης πειθαρχικής αγωγής από τον Υπουργό Δικαιοσύνης ενώπιον του αρμοδίου δικαστικού συμβουλίου. Προβλεπόταν πειθαρχική ευθύνη για παράβαση των κανόνων περί απονομής της δικαιοσύνης και ασκήσεως συναφών καθηκόντων και περί εσωτερικής λειτουργίας και τάξης των δικαστηρίων, καθώς και για μη αξιοπρεπή συμπεριφορά θίγουσα το κύρος και το γόητρο της δικαιοσύνης. Προφανώς καθ' υπαγωγήν στο ανωτέρω πεδίο της πειθαρχικής ευθύνης προβλέπεται, με την κατ' ουσίαν αυθεντικώς ερμηνευτική διάταξη του άρθρου 10 παρ. 2 Σ.Π., ότι εγείρεται υποχρεωτικώς η πειθαρχική αγωγή κατά παντός δικαστικού λειτουργού διορισθέντος σε θέση Υπουργού ή Υφυπουργού ή Γενικού Γραμματέως Υπουργείου. Ως προς τις ποινές ισχύουν όσα αναφέρθηκαν και ανωτέρω για τους ανώτατους δικαστές (άρθρο 10 παρ. 3 Σ.Π.).

Επομένως, προβλέφθηκε η άσκηση πειθαρχικών διώξεων εντός συντόμου προθεσμίας, υποχρεωτικώς μεν στις ευθέως οριζόμενες από τη Σ.Π. περιπτώσεις των υπαχθέντων στην αυτοδικαία ανάκληση ανωτάτων δικαστών και των καταλαβόντων κυβερνητικές θέσεις, κατ' εκτίμησιν δε στις λοιπές περιπτώσεις.

2. ΜΕΤΡΑ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ

Με το άρθρο 1 Σ.Π. αναγνωρίζονται ως άκυρα τα βασιλικά διατάγματα του 1969 περί απομακρύνσεως του Προέδρου του Συμβουλίου της Επικρατείας και περί αποδοχής των «παραιτήσεων» Αντιπροέδρου και Συμβούλων του Συμβουλίου της Επικρατείας. Με το άρθρο 2 Σ.Π. αναγνωρίζονται ως άκυρες οι εν έτει 1968 απολύσεις του Προέδρου του Αρείου Πάγου και δικαστών της τακτικής δικαιοσύνης και ακυρούνται αυτοδικαίως άπασες οι εις βάρος δικαστικών λειτουργών αποφάσεις Συμβουλίων Νομιμοφροσύνης, εκδοθείσες κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, και οι επί τη βάσει τούτων εκδοθείσες διοικητικές πράξεις. Οι ούτως αποκαθιστάμενοι συμπεριελήφθησαν ρητώς στον κύκλο των δικαστών εκ των οποίων θα εγένοντο οι επιλογές για τις εν λόγω ανώτατες θέσεις στις νέες επικείμενες κρίσεις (άρθρο 5 παρ. 1 Σ.Π.).

Για τους λοιπούς απομακρυνθέντες δικαστές προβλέφθηκε η αυτοδικαία αποκατάστασή τους στον κλάδο και τον βαθμό που έφεραν κατά την απομάκρυνσή τους, «θεωρούμενοι ως μηδέποτε αποχωρήσαντες της ενεργού υπηρεσίας» (άρθρο 4 παρ. 1 Σ.Π.). Για τους καταληφθέντες από το όριο ηλικίας κατά τον ενδιάμεσο χρόνο, οι οποίοι δεν μπορούσαν να επανέλθουν στην υπηρεσία, εισήχθη πλάσμα εξόδου τους («θεωρούνται εξελθόντες») κατά τον χρόνο συμπληρώσεως αυτού του ορίου (άρθρο 4 παρ. 3 Σ.Π.). Για τους αποκαθισταμένους δικαστές προβλέφθηκε ότι θα κατελάμβαναν «προσωρινάς αντιστοίχους οργανικές θέσεις, αίτινες καταργούνται αυτοδικαίως εκλιπόντος του υπαγορεύσαντος την σύστασιν αυτών λόγου» (άρθρο 7 παρ. 1 Σ.Π.), δηλαδή –υπό

την σήμερα τρέχουσα νομική ορολογία– θα κατελάμβαναν προσωποπαγείς θέσεις. Το άρθρο 7 παρ. 2 Σ.Π. προέβλεπε και τη βαθμολογική αποκατάστασή τους, δια της προαγωγής των αποκαθισταμένων σε ανώτερο βαθμό, «εφ’ όσον κατά τον εν τω μεταξύ χρόνον προήχθη νεώτερός των εις τον αυτόν βαθμόν». Το αυτό προβλεπόταν και για τους ως άνω πλασματικώς αποκατασταθέντες ως αποχωρήσαντες λόγω συμπληρώσεως του ορίου ηλικίας, οι οποίοι προήγοντο στον ανώτερο βαθμό στον οποίο είχε ανέλθει νεώτερος δικαστής έως του χρόνου συμπληρώσεως της πλασματικής εξόδου τους από την υπηρεσία (άρθρο 4 παρ. 3 Σ.Π.). Η ως άνω αποκατάσταση κατέλαβε και τους «εξαναγκασθέντες εις παραίτησιν [...] δια λόγους οφειλομένους εις την διαμορφωθείσαν και κρατούσαν εις την Δικαιοσύνην κατάστασιν» (άρθρο 11 παρ. 1 Σ.Π.). Οι εξαναγκασθέντες έπρεπε να υποβάλουν σχετική αιτιολογημένη αίτηση εντός δεκαπενθήμερης προθεσμίας από της δημοσίευσής της Σ.Π., για την οποία θα αποφαινόταν το αρμόδιο δικαστικό συμβούλιο κατόπιν σχετικής εκθέσεως του Εισαγγελέως του Αρείου Πάγου (άρθρο 11 παρ. 2 Σ.Π.). Ωστόσο, με το άρθρο 3 παρ. 1 της Συντακτικής Πράξης της 24ης Σεπτεμβρίου 1974¹⁰ η αρμοδιότητα αποκατάστασης των εξαναγκασθέντων σε παραίτηση «από του βαθμού του Συμβούλου της Επικρατείας, Αρεοπαγίτου ή Συμβούλου του Ελεγκτικού Συνεδρίου και ανωτέρου» μετεβιβάσθη στο Υπουργικό Συμβούλιο.

III. ΜΙΑ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΗΣ ΕΛΕΓΧΟΜΕΝΗΣ ΡΗΞΗΣ

Από την ανωτέρω έκθεση των σχετικών ρυθμίσεων προκύπτει ότι το πρωτογενές δίκαιο της κάθαρσης στο δικαστικό σώμα διαμορφώθηκε μάλλον ασύμμετρα ως προς τα δύο σκέλη του: Κατατείνει μεν στην ευρύτερη δυνατή αποκατάσταση των δικαστών που απομακρύνθηκαν, αλλά μειώνει την ένταση του πειθαρχικού ελέγχου και περιορίζει το ευθέως προβλεπόμενο εύρος του κύκλου των παραπεμπομένων εξ όσων επέδειξαν στάση αφομοίωσής τους στη δικτατορική κρατική εξουσία. Αυτή η ασυμμετρία χαρακτηρίζει μια πολιτική επιλογή επί του πεδίου η οποία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί μάλλον ως στάση ελεγχόμενης¹¹ –και όχι βαθείας– ρήξης. Ως προς τον περιορισμό του κύκλου των ευθέως εκ του πρωτογενούς δικαίου εκτιθεμένων σε πειθαρχική παραπομπή δικαστών πρέπει να επισημανθούν ιδίως τα εξής¹²:

Α. Στα ανώτατα δικαστήρια προβλεπόταν η αυτοδίκαια ανάκληση διορισμών και η παραπομπή στο Ανώτατο Πειθαρχικό Συμβούλιο μόνον των προαχθέντων σε θέσεις των Προεδρείων των ανωτάτων δικαστηρίων, και όχι ετέρων, επίσης, προαχθέντων δικαστών κατά παράβαση της αρχιότητας ή/και βάσει των δημοκρατικώς εκνόμενων προαγωγών και τοποθετήσεων σε ανώτερες θέσεις. Μάλιστα, ο ευθέως προβλεπόμενος πειθαρχικός έλεγχος στις κορυφές του δικαστικού συστήματος δεν κατελάμβανε τον Αντεισαγγελέα του Αρείου Πάγου.

Β. Παρά τη σοβαρότητα των πειθαρχικώς ελεγχόμενων συμπεριφορών, και ενώ αρχικώς είχε προβλεφθεί ότι η κατάφαση της πειθαρχικής ευθύνης θα επαγόταν οπωσδήποτε την οριστική

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Βλ. Μ. Πικραμένο, *Η δικαστική ανεξαρτησία*, ό.π., σελ. 211, όπου η «ρήξη» χαρακτηρίζεται «περιορισμένη και ελεγχόμενη».

¹² Για τις κατωτέρω τρεις βασικές επιλογές του πρωτογενούς δικαίου βλ. τις κριτικές παρατηρήσεις του Μ. Πικραμένου, *Η δικαστική ανεξαρτησία*, ό.π., ιδίως σελ. 212 και 222, 215-216 και 223-224, 217-218, αντιστοίχως.

παύση, εν τέλει ορίσθηκε ότι στους πειθαρχικώς ελεγχόμενους θα μπορούσαν να επιβληθούν και άλλες ποινές.

Γ. Η ευθεία πρόβλεψη υποχρεωτικού πειθαρχικού ελέγχου των δικαστών για μη δικαιοδοτική δραστηριότητά τους περιορίσθηκε στις περιπτώσεις απόδοσης σε αυτούς υπουργικών αξιωμάτων, ενώ παρελείφθησαν επίσης σημαίνουσες δραστηριότητες εμπλοκής στα δικτατορικά γενόμενα, όπως ήταν η συμμετοχή σε νομοπαρασκευαστικές επιτροπές ή, πολλώ μάλλον, στην Επιτροπή του «Συντάγματος» του 1968.

Η μετριοπάθεια της επιλεγείσας ελεγχόμενης ρήξης στο πεδίο του πειθαρχικού ελέγχου των δικαστών εξηγείται –ίσως και δικαιολογείται, έστω σε έναν βαθμό– με τις εξής σκέψεις:

- Η μετάβαση στη δημοκρατία έπρεπε να ολοκληρωθεί το συντομότερο δυνατόν, ώστε να σημάνει και την οριστική είσοδο στην περίοδο ομαλότητας¹³. Συνεπώς, και η προτεραιά κάθαρση, προς αναβάπτιση και της δικαστικής εξουσίας στα νάματα της δημοκρατικής νομιμοποίησης, έπρεπε να ολοκληρωθεί συντομότερα μη στροβιλιζόμενη παρατεταμένα γύρω από έναν ατέρμονο κύκλο εμπλεκόμενων δικαστών¹⁴.

- Η κάθαρση κατ' εξάντλησιν του κύκλου των εμπλεκόμενων θα προκαλούσε διαδοχικές δυσλειτουργίες στη δικαιοσύνη, καθώς μια ριζική επέκταση των ανακλήσεων προαγωγών ή/και μια αντίστοιχη διεύρυνση του κύκλου της πειθαρχικής ευθύνης θα οδηγούσε σε ένα δυσδιάκριτο πέρατος ντόμινο κενώσεων δικαστικών θέσεων.

Η ανωτέρω πολιτική στάση της ελεγχόμενης ρήξης, ως ευρύτερο φαινόμενο που δεν περιοριζόταν στην εδώ εξεταζόμενη κάθαρση του δικαστικού σώματος, υπέστη *in situ* δριμεία κριτική ως απώλεια της ευκαιρίας χάραξης μιας πολιτικής τομής, που θα αποδέσμευε ευρύτερα αντανκλαστικά αποχωρισμού από την προ του 1967 πολιτική και θεσμική κατάσταση, και ως εναντία απόπειρα επανόδου στο *status* της προδικτατορικής περιόδου¹⁵.

Ακόμη και αν αυτή η κριτική θα μπορούσε να θεωρηθεί υπερβολική, ή και άστοχη, σήμερα με τη στοχαστική ανάδειξη κάποιου «ρεαλιστικού» πήχεως, ο οποίος φαίνεται να εστήθη τότε εν μέσω της θερμής και ενθουσιώδους περιόδου της μεταπολίτευσης, πάντως μια τέτοια *a posteriori* «ψύχραιμη» αντίκρουση εκείνης της *in situ* κριτικής δεν δικαιολογεί ρυθμίσεις που είχαν τότε συστατικές συνέπειες στην πλήρωση της κάθαρσης συμφώνως με τις αρχές που φαίνεται σήμερα να είχε χαράξει εκείνη η ρεαλιστική στάση μετάβασης στη δημοκρατία. Δεν δικαιολογείται η διατήρηση διαύλων πολιτικής, και δη κυβερνητικής, επιρροής στον πειθαρχι-

¹³ Πάντως, η μετάβαση μπορεί να θεωρηθεί ότι διαρκεί έως την οριστική επικράτηση της δημοκρατικής σταθερότητας, με την πάνδημη και οριστική αποδοχή της δημοκρατίας ως δεδομένης και την παράλληλη συμφιλίωση με τις οδυνηρές πτυχές του απολυταρχικού παρελθόντος. Βλ., συναφώς, Ι. Balampanidis/M. I. Rezola, "From dictatorship to democracy", ό.π., ιδίως §§ 1-2, 4.

¹⁴ Είναι χαρακτηριστικό ότι το προοίμιο της Σ.Π. αναφέρεται αφενός στην «επιτακτική αξίωσιν του Ελληνικού Λαού όπως αποκατασταθή Δικαιοσύνη ανταποκρινόμενη πλήρως εις την υψηλήν αποστολήν αυτής», αφετέρου στην «ανάγκην όπως εμπεδωθή η γαλήνη εις την λειτουργίαν της Δικαιοσύνης» (προσθ. πλαγιογρ.).

¹⁵ Για μια κριτική προσέγγιση των σχετικών απόψεων και μια, υπ' αυτό το πρίσμα, αξιολόγηση του μεταπολιτευτικού εγχειρήματος βλ. Ν. Αλιβιζάτο, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, 3η έκδ., 1995, σελ. 680 επ.

κό έλεγχο, ως διαδικασία τήρησης και επιβολής της νομιμότητας¹⁶, ούτε η κάμψη της έννομης συνέπειας της οριστικής παύσης για τους πειθαρχικώς ευθυνομένους ούτε η εξαίρεση από τα ευθέως προβλεπόμενα ως ελεγχόμενα μη δικαιοδοτικά έργα ορισμένων κορυφαίων πράξεων αφομοίωσης στο δικτατορικό καθεστώς, όπως ήταν ιδίως η υποστήριξη του νομοπαρασκευαστικού ή του «συντακτικού» έργου των δικτατορικών οργάνων¹⁷.

Εξάλλου, η θεώρηση της κάθαρσης του δικαστικού σώματος ως εκφάνσεως της κρατησάσης μεταπολιτευτικής στάσεως επιτρέπει σήμερα την υπέρβαση θεωρήσεων περί ελληνικής ιδιαιτερότητας, οι οποίες παραπέμπουν σε *ad hoc* αξιολογήσεις, δηλαδή σε μη συστηματικές προσεγγίσεις της μετάβασης του 1974-1975. Ακόμη και αν κατά την κρίσιμη εκείνη ιστορική στιγμή ήταν δυσχερές να αναδειχθούν συσχετισμοί –συγκλίνοντες ή αποκλίνοντες– με άλλες ιστορικές γεινιάζουσες δημοκρατικές μεταβάσεις, πάντως τα ώριμα πλέον θεωρητικά πρότυπα ανάλυσης του πολιτικού (και συνταγματικού) φαινομένου των δημοκρατικών μεταβάσεων επιτρέπουν σήμερα μια τέτοια συστηματική κατανόηση της ελληνικής μεταπολίτευσης.

Κατ' αρχάς, είναι μάλλον κοινός τόπος ότι αποτελεί ζητούμενο της μετάβασης από απολυταρχικά καθεστώτα σε δημοκρατικά πολιτεύματα η *σταθεροποίηση* της πολιτικής κατάστασης προς εγκαθίδρυση της ομαλότητας και διευκόλυνση της αδιατάρακτης λειτουργίας της δημοκρατίας¹⁸. Επίσης, ο τρόπος της μετάβασης και η ένταση της αντιμετώπισης του παρελθόντος εξαρτάται από τις συνθήκες πτώσεως του απολυταρχικού καθεστώτος, οι οποίες συναρτώνται ιδίως με το αν το καθεστώς (i) έχει συντριβεί με επανάσταση ή (ii) έχει ενεργητικά ευνοήσει ή αποδεχθεί τη μετάβαση στη δημοκρατία ή (iii) έχει καταρρεύσει με άτακτη εγκατάλειψη της εξουσίας¹⁹.

Οι βαθιές ρήξεις ευνοούνται στις περιπτώσεις που η δημοκρατία εγκαθιδρύεται ή αποκαθίσταται με επανάσταση. Σε αυτές τις περιπτώσεις η ένταση της σύγκρουσης, με την οποία εκκινεί η μετάβαση, επιβιώνει εντός του αρτισύστατου δημοκρατικού πολιτεύματος εκβάλλοντας δραματικά τα απομεινάρια της σύγκρουσης²⁰. Αντιθέτως, στις περιπτώσεις στις οποίες το απολυταρχικό καθεστώς έχει το ίδιο δρομολογήσει ή πάντως ευνοήσει ή, έστω, αποδεχθεί τη μετάβαση είναι εύλογο να παρουσιάζονται συνέργειες με τα πολιτικά πρόσωπα που αναλαμβάνουν το κύριο έργο της πολιτειακής μεταβάσεως²¹. Όσο δε εντονότερη είναι η συνέργεια, τόσο εξασθενεί και η αναμενόμενη ένταση της ρήξης. Καθώς το συγκρουσιακό στοιχείο απουσιάζει και στις περιπτώσεις άτακτης εγκατάλειψης της εξουσίας, εφόσον αυτή δεν ακολουθεί κάποια δημοκρατική επανάστα-

¹⁶ Βλ. Μ. Πικραμένο, *Η δικαστική ανεξαρτησία*, ό.π., σελ. 223.

¹⁷ Βλ. ανωτέρω, υποσημ. 12.

¹⁸ Για τη σημασία και τους παράγοντες της δημοκρατικής σταθεροποίησης, με ιδιαίτερες αναφορές στη μετάβαση από απολυταρχικά καθεστώτα, βλ. ενδεικτικώς L. Diamond, *Toward Democratic Consolidation*, *Journal of Democracy* 5/1994, σελ. 4 επ., ιδίως σελ. 15-16.

¹⁹ Πρβλ. Γ. Κασιμάτη, «Ζητήματα δημοκρατικής νομιμοποίησης. Στο παράδειγμα της μεταπολίτευσης 1974 στην Ελλάδα», σε: *Idem*, *Μελέτες I (1975-1995), Δημοκρατία*, 1996, σελ. 159 επ. (166), όπου προτείνεται η τρίτη διάκριση μεταξύ βιαίας ανατροπής του αυταρχικού καθεστώτος (1^{ov}) και ειρηνικού μετασχηματισμού του υπό τον χειρισμό είτε του ιδίου του αυταρχικού καθεστώτος (2^{ov}) είτε των εκτός αυτού πολιτικών δυνάμεων (3^{ov}).

²⁰ Πρβλ. κατωτέρω, υποσημ. 26, σχετικά με την σημασία που είχε για τη φυσιογνωμία της ελληνικής μετάβασης η επιβίωση «ερεισμάτων» της χούντας στον κρατικό μηχανισμό.

²¹ Τέτοιου είδους μεταβάσεις έχουν και μια σαφή διαπραγματευτική διάσταση. Βλ., συναφώς, L. Diamond, *Toward Democratic Stabilization*, ό.π., σελ. 4.

ση επικρατήσασα άνευ αντιστάσεως εκ μέρους του απολυταρχικού καθεστώτος, η μετάβαση είναι πολύ πιθανό να λάβει επίσης μια μετριοπαθή μορφή²² προς αποτροπή αναζωπυρώσεων, που θα μπορούσαν μάλιστα να προκαλέσουν μια ετεροχρονισμένη σύγκρουση επιβραδύνουσα εν τέλει την επέλευση της δημοκρατικής ομαλότητας.

Η ελληνική δημοκρατική μετάβαση του 1974 δεν επήλθε συνεπεία κάποιου επαναστατικού ξεσπάσματος. Βεβαίως, η αντίσταση κατά τη διάρκεια της επταετίας ήταν διαρκής και πολύτροπη, αλλά εν τέλει το δικτατορικό καθεστώς δεν κατερρίφθη αλλά κατέρρευσε την επαύριον των συγκλονιστικών γεγονότων μιας εθνικής καταστροφής²³. Οι εγκαταλείψαντες ατάκτως την εξουσία επεχείρησαν να παρουσιάσουν ως διαδοχή, έστω και εν τη απουσία τους, τη δημοκρατική μετάβαση, αλλά το αληθές είναι ότι δεν υπήρξε ουσιαστική συνέργεια υπογραμμίζουσα κάποια διαδοχή. Η επίκληση της παρουσίας του «Προέδρου» Φ. Γκιζίκη και η τυπική σύμπραξή του κατά το αρχικό στάδιο της μετάβασης ή η μνεία στις σχετικές πράξεις διορισμού της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας ορισμένων διατάξεων θεσπισθεισών από το δικτατορικό καθεστώς δεν αποτελούν στοιχεία κάποιας δημοκρατικής αναγνώρισης του δικτατορικού καθεστώτος ούτε, βεβαίως, αρκούν για να θεμελιώσουν κάποια αυτόβουλη εκ μέρους των δικτατόρων πολιτειακή διαδοχή²⁴. «Η Δημοκρατία δικαίω ουδέποτε κατελύθη»²⁵! Σε αυτό το πλαίσιο, η ρήξη με το δικτατορικό καθεστώς ήταν δεδομένη αλλά ήταν αναμενόμενο να μην προσλάβει δραματικά χαρακτηριστικά ριζικής ανατροπής²⁶. Αυτή την ελεγχόμενη ρήξη εκφράζει και η επιλεγείσα οδός της κάθαρσης του δικαστικού σώματος. Το αν αυτή η μέτρια ρήξη ήταν επαρκής και για τη δημοκρατική νομιμοποίηση ειδικώς της δικαστικής εξουσίας είναι ένα ζητούμενο που δυσχερώς μπορεί να απαντηθεί ακόμη και σήμερα, αλλά εν πάση περιπτώσει η σημασία της όποιας απάντησης θαμπώνει εντός της συνταγματικής αναβάπτισης του 1975,

²² Ευλόγως, πάντως, η δημοκρατική αποκατάσταση στις περιπτώσεις κατάρρευσης του απολυταρχικού καθεστώτος είναι οξύτερη έναντι των περιπτώσεων μεθοδευμένης από το καθεστώς μετάβασης. Βλ., συναφώς, Ι. Balampanidis/M. I. Rezola, “From dictatorship to democracy”, ό.π., §19, όπου αξιολογείται η ελληνική μετάβαση εντός του λεγομένου «τρίτου κύματος εκδημοκρατισμού».

²³ Κατά τον Γ. Κασιμάτη, «Ζητήματα δημοκρατικής νομιμοποίησης», ό.π., σελ. 162, η ελληνική περίπτωση εντάσσεται ανάμεσα στην βίαιη ανατροπή και την οικειοθελή μεταβολή ενός αυταρχικού καθεστώτος, ενώ εντός της τριττής διάκρισης, που προτείνεται από τον ίδιο (βλ. ανωτ., υποσημ. 19), η ελληνική περίπτωση κατατάσσεται ως ειρηνική μεταβολή υπό τον χειρισμό των πολιτικών δυνάμενων της αποκαθισταμένης δημοκρατίας.

²⁴ Για τα εν λόγω στοιχεία αναφοράς στη δικτατορία, τα οποία επεφάνοντο στα αρχικά στάδια της μετάβασης, καθώς και για την επίκλησή τους από τους «πρωταιτίους» στη δίκη ενώπιον του Πενταμελούς Εφετείου Αθηνών, βλ. Γ. Κασιμάτη, «Ζητήματα δημοκρατικής νομιμοποίησης», ό.π., σελ. 162-165.

²⁵ Για τη συνταγματική σημασία αυτής της διακήρυξης, που συμπεριελήφθη στο Δ' Ψήφισμα της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής της 18ης Ιανουαρίου 1975 «Περί του πραξικοπήματος της 21ης Απριλίου 1967, διώξεως εγκλημάτων και ρυθμίσεως συναφών θεμάτων» (ΦΕΚ 6/18.1.1975, τεύχος πρώτον), βλ. Γ. Κασιμάτη, «Η μετάβαση στη Δημοκρατία και το Σύνταγμα του 1975», σε: Βουλή των Ελλήνων, 30 χρόνια από το Σύνταγμα του 1975. Τα Ελληνικά Συντάγματα από το Ρήγα έως σήμερα, 2004, σελ. 165 επ. (184-185). Για τη (νομική;) φύση αυτής της διακηρύξεως βλ. Γ. Κασιμάτη, «Τα βουλευμένα 683 και 684/1975 του Αρείου Πάγου υπό το πρίσμα του Συνταγματικού Δικαίου», σε: Idem, Μελέτες Ι (1975-1995), ό.π., σελ.105 επ. (110 επ.)

²⁶ Βλ. Ν. Αλιβιζάτο, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία (1800-2010)*, 2011, σελ. 490-491, όπου τονίζεται ότι η «αυτοσυγκράτηση» της μεταχουντικής Κυβέρνησης Καραμανλή οφείλεται και στη διατήρηση δικτατορικών «ερείσμάτων» εντός του κρατικού μηχανισμού «για πολλούς μήνες». Για την κρίσιμη αυτή κατάσταση βλ. και Στ. Ψυχάρη, *Οι εβδομήντα κρίσιμες ημέρες*, 2010 (1975), ιδίως σελ. 117 επ.

με την οποία οργανώθηκε ένα σύγχρονο δικαιοκρατικό σύστημα απονομής της δικαιοσύνης²⁷ εντός της μακροβιότερης δημοκρατικής ομαλότητας στη χώρα μας, η οποία προφανώς στο ευαίσθητο ξεκίνημά της βασίσθηκε και σε εκείνες τις μετριοπαθείς πολιτικές επιλογές²⁸. □

---

²⁷ Πάντως, η θεσμική οργάνωση της δικαιοσύνης διακρίνεται από τις θεσμικές πρακτικές άσκησης του έργου της, ως προς τις οποίες ερίζεται αν η μεταδικτατορική στάση των δικαστηρίων, ιδίως κατά τα πρώτα έτη, διέλυσε οριστικά τις σκιές του παρελθόντος. Βλ., συναφώς, L. Cheliotis/S. Xenakis, *Punishment and Political Systems: State Punitiveness in Post-Dictatorial Greece*, *Punishment and Society* 18/2016, σελ. 268 επ. (283), όπου και περαιτέρω παραπομπές.

²⁸ Πρβλ. Ν. Αλιβιζάτο, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του*, ό.π., σελ. 495, όπου το ελληνικό πέρασμα από τη δικτατορία στη δημοκρατία χαρακτηρίζεται από τα «πιο επιτυχημένα», καθώς, αν και δεν συνιστούσε «ρήξη», ήταν πάντως «τομή» που «έθεσε τις προϋποθέσεις για ένα νέο συνταγματικό ξεκίνημα, απαλλαγμένο από τα δεινά και τις κακοδαιμονίες του παρελθόντος».